Вив'яло літо, і запищали осінні дощі. В кам'яному селі у степу над лиманом, де кози, баклажани та вино, все моє кінематографічне господарство склало руки і стало позіхати, та спати, та чекати сонця. Кавалерійський полк, прибулий на сонячний місяць для зйомок, дурно доїдав свої гроші і моє терпіння. Колгоспні та радгоспні копі, з такими трудами виканючені в колгоспів та радгоспів, тихо стояли під брезентовими дахами і дружно розвивали свій апетит. З балтинського заводу прийшло двісті возів: двісті моїх замовлених возиків квасились у мокві на станції за десять кілометрів. Сторож клявся і божився, що нічого не чув і не бачив, я теж нічого не чув і не бачив — десять моїх возиків безслідно зникли,— сторож купив чи десь позичив ще одного собаку і прив'язав його, третього від лісосмуги. Все — коні, вози, машини, гарби, тачанки, бульдозери, автобуси, ми, я, всі — все, де стало, там і стояло, так йому і ляпнуло.

Ворони і ті літали по харч важко, наче ведмеді.

— Циклон продовжується,— відповідала морська метеослужба.

Я догризав собі голову і заздрив артистам: тиняються від хати до хати, один до одного по гостях, кашляють, думають, ждуть, сидять, ходять... Головна героїня фільму дується: заборонив їсти білий хліб і картоплю.

Лишилося зняти фінальну битву. І — на тобі: дощі. Фільм зупинився, хоч вий.

В таку історію я потрапив не вперше і саме тоді, коли сам знімався. Зарікався: тяжко, важко. Зарікався: пощо тобі треба? Але знову написав собі роль, написав, полюбив, залюбився до щему, до того, що я вже і сам не знаю...

Мої господарі — вчителі — перестали мене обнадіювати, почали ходити по хаті навшпиньках і говорити пошепки. Господар змастив завісу на сінешніх дверях, щоб не скрипіла.

На городі, на картоплянім бадилищі, стоїть припнуте козеня. Воно прикрило очі блідо-рожевими вухами і слухає, як на них танцює дрібненький довгий дощик.

За вікном під абрикосою зупиняється "газик". Крізь крапелясту шибку я бачу в "газоні" циганську голову: Жора закурює і зиркає на моє вікно. Мої господар і господиня жалібно посміхаються і йдуть на кухню.

На столі під айстрами біліє фінал фільму — хоч ти в нього стріляй: остання битва чорніє на папері — вся в цифрах та кресленнях, в сонці і синьому лимані — від сльози головної героїні до найзагальніших планів кавалерійських атак, знятих з неба, з вертольота, який в цю мить набундючився під брезентом на колгоспному заасфальтованому току... Падають коні з горбів у лиман, горять очеретяні хати, і двісті моїх повстанчих возів, закопаних в землю, відбиваються від денікінців. Тоді, в найскрутнішу хвилину, виривається моє військо на конях з-за возів...

Жора закурює вдруге і, як йому здається, випадково легесенько натискає на сигнал. Господиня кладе на стіл пироги з сиром, цибулею і кропом.

— Давайте, Олексійовичу, поки суть та діло, трохи підполуднуе-мо... Може, того, і вашого Жору покликати?..

— Хто тут господар, Петре Семеновичу?

— Та, Олексійовичу, я подумав, поки суть та діло,— ніяковіє і лагідно посміхається Петро Семенович і ненароком зустрічається поглядом сам із собою, молодим та грізним, в погонах льотчи-ка-капітана на білій стіні над моїм ліжком.

Моя господиня, Ганна Андріївна, покидає поливати на вікні фікус, розстьобуючи на попереку фартуха, йде на веранду. І ось вже чути, як сопнули на веранді Жорині чоботи, і він сам у білих шерстяних шкарпетках стоїть на порозі, як чорна нова копійка.

— Здрастуйте,— тихо каже осінній Жора.

— Жорочко, щось я вас та давно не бачив?

— Шеф...— ображається Жора і замовкає.

— Жорочко, ми з вами, здається, одногодки?

— Так, шеф.

— Щоб ви мене так більше не називали.

— Слухаю, шеф...

— Олексійовичу,— теплою літньою посмішкою освітлюється Петро Семенович,— пиріжки.

Сідаємо до столу. Я ріжу старим, темним, з'їденим ножем пироги, а Жора пасе у кутку мою рушницю. Ганна Андріївна підійшла до рушниці і заходилася витирати з неї пил.

Я запитую Жору:

— "Фантомас" на ходу?

"Фантомас" — це наш "газон". "Фантомасом" називає його Жора. Жора підтягує на ногах шкарпетки і каже:

— Шеф, оті балтинські вози, що на станції у болоті, перетягаю на поле бою на собі сам, тільки поїхали: качви повні лимани! Тоді, коли ми з вами минулої осені були, то було геть не те... Тепер же їх там чорно при дощах!

— А доїдемо?

— А чого ж?! — в один голос вигукнули Жора, Ганна Андріївна і Петро Семенович. З ними заодно вигукнули і вино з пирогами, і фікус на вікні, і рушниця в кутку.

Мовчав лише фінал фільму.

Наш "Фантомас", ведучий задніми і передніми, виплив за село і поплив поміж виноградниками та мокрими дикими голубами в безголовім соняшничинні туди, в долину, вниз.

Жора — розцвів. Співають на рулі його пальці. Він би говорив і говорив, але мовчить, боїться, раптом я передумаю, скажу — болота, загрузнем, завертай!

— Жоро...

— Хто? Я? — Жора аж підскакує, наче його вкусила за язик оса, і дивиться на мене вичікувальним поглядом — куди-то воно я гну далі.

— То що, Жоро, вже їдемо?

— Аякже! — Жора наче ковтає вітру.— Поїхали! їдемо! Уперед!

— Куди?

— А куди я вас везу! — і Жора сміється.

Мисливець із Жори був, ну, так собі. Влучати в ціль його не навчили ні армія, ні двоє наших знаменитих письменників-мисливців, яких він один час возив. Але жага полювання пекла йому душу, і він беззастережно віддавав себе людям, око в яких хоч трохи лежало на "мушці". Коли пролітала качка, Жора влазив у землю, чорнів, стирчав із землі настовбурченими бровами і стогнав: "Промазав!.." Потім він ішов до "Фантомаса", підіймав капот і починав замірювати масло... Курив Жора тільки "Біломор-канал". Як став працювати в кіно, Жора покинув свою давню мрію бути начальником автоколони.

— Жоро, чому?

— Не хочу. От я їду з вами. Минає місяць і другий. Весна і літо. Дощі — осінь. Зима. А там, дивись, і знову поїдеш. Куди — не знаю. Як у Райкіна. І мені весело. Одним словом, дорога...

В заляпаному дзеркальці "Фантомаса" я раптом помітив знайомого собі чоловіка. Іще донедавна на кіностудії цей чоловік, можна сказати, був щасливим: нерозквітлими квітами в його голові починався майбутній фільм. Все: від ґудзика до гармати, артистів, лиману, чобіт, вертольотів, контейнерних габаритів, часу і простору — все займало його. До всього він був причетним, до всього мав діло. І не тільки тому, що цього вимагала від нього професія. Є інші моменти. Моменти творчості, чи як? Коли з нічого, з кволих літер і неясних замислів спочатку, з голого місця, з мертвого глинища відкриває очі любов, і ходять люди біля осідланих коней, і плаче на коні розлука... Тепер цей чоловік, залитий незапрограмованими дощами, сидить біля Жори у "Фантомасі" в кожусі і плащі, темний і чорний, і страшно посміхаються йому наступні дні...

Дикі кролі поміж глодом та молочаєм буро лежали біля своїх ракушнякових надлиманських нір, і ввесь лиман, налитий сірим небом, важко лежав і собі. Кидалися помідорами студенти. Вогкі молоді голоси стелилися над землею низько, не тремтів ні лист, ні бадилина, ні краплина на ній. Пахло гнилою рибою з лиману і прілим виноградом з поля. Набрякла дорога люто лежала поруч.

— Гляньте! Гляньте! — Жору видуло із машини, і він витягнувсь до лиману, став іще тоншим.

Унизу, посеред лиману, чорніло перелітне птаство.

— А човна ж то нема?! А вони... а вони... гляньте, скільки їх тут... качки... а норці, а гагари, а лутки!..

— Жоро, у вас унікальний зір. Звідси я навіть у бінокль не розгледів би, де норець, а де гагара.

— Все ви чудово бачите! І вони вже помітили нас! Ви чуєте, вони а нас сміються! Заїдемо з того боку лиману, там берег пологий. І — з бур'янів!. А ви ще питали, куди та куди я вас везу. Жора знає, куди везе!

Ми потелющились на греблю і, поминувши застряглий колісний трактор з жомом в причепі, пожучкували своїм "Фантомасом" під глиняну гору. Запахло олією, і відразу ж за вербами з трьома возами біля себе запухкотів сільський млинок. Вище за млинком похекував цукровий завод. Великі вже гусенята розбігали себе з гори, намагаючись підняти себе в небо на ситих крильцях. Здивоване теля м'яло у роті газету і нетямкувато кліпало дитячими очима то на гусенят, то на небо.

— Де його тут пристати? Дорога вузька, ви бачите?

— Їдьте, Жоро, на гору. Може, там, біля заводу.

— А темніє ж! Отак мені завжди везе...— приреченим оком Жора оглянувся на лиман, вкинув у рот папіросу, і ось ми вже на горі.

— Даю розвороті — командував собі Жора.— Розвертаюсь. Ще один розворот. Степ. Стаю.

"Фантомас" зупинився, і стало тихо, тепліше, домашніше, нікуди не захотілось виходити, і я сказав Жорі:

— Жорочко, от ви ще молодий чоловік, шофер другого класу, нежонатий, маєте японський транзистор — куди вам поспішати? У вас іще все попереду. Хіба у нас з вами та не буде завтрашнього дня? Тепер ми дорогу сюди знаємо, виїдемо завтра не в собачий, як сьогодні, голос, та дістанемо човна.

— А якщо завтра сонце? — випалив Жора і знітився. Я відповів:

— Сонця не буде.

Жора вмів вибачитись по-своєму:

— От скажіть: от скільки ми з вами робимо? Другий рік? Другий рік. Скоро два. От скажіть, я вам хоч раз коли-небудь що таке сказав? Хіба не бувало так, коли треба, що, Жоро, вставай серед ночі і їдь, і я їхав. І ще буду їздити, як тільки ви скажете. Бо я такий. Я роботу свою люблю. І ви оце подумали, що я проти сонця... Качки! Та хай вони сказяться, ті качки!.. Ви думаєте, я не бачу, що зараз при цих дощах ви найнещасніша людина в світі?

— Хто, Жоро, я?

— А-а! — Жора махнув рукою і вийшов з машини. Підставив лице під небо і тихо сказав дощу:

— Сієшся, гад, нема на тебе астраханського вітру.

Село мостилося на ніч. Ці південні безводні люди в хатах з білого та жовтого ракушнику віками просили в неба дощу. Цієї ж осені були залиті таким водолиєм. Гнили соняшники, бабрились помідори і виноград,

вимокла цибуля. А тут ще в їхнє нестерпне безводдя цього літа прийшов канал — радуйся, сій, сади, поливай!..

Оточений сірими пірамідами буряків молоденький завод не встигав давати їм ради. А тут ще біля вагарні і за вагарнею машин з буряками видимо-невидимо. "Що ви зі мною робите?" — стогнав заводик.

В людей засвітилися вікна, а з ними й вікно, над яким було написано "Чайна". Обкидана знадвору грязюкою від машин, всередині чайна мала вигляд охайний: білі і голубі пластмасові столи, темно-червоні стільці, дві люстри при білій стелі і пальма в кутку. Біля буфету товклися хлопці.

Жора став у чергу, я сів за кутешній столик під пальмою.

За буфетним прилавком стояла буфетниця і відривала талони на гуляші чи котлети. Біле розсіяне світло від люстр рівно освітлювало її засмагле обличчя. Пів-обличчя закривала марля від грипу. Притінені очі скоса дивилися на талони, дихала марля — вона щось запитувала чи відповідала.

Я став розглядати помащену зеленкою свою руку — цапнув кінь позавчора, точніше, кобила Волга. Волгу привезли з котрогось колгоспу, і я вибрав її собі. Кряжисту, світло-вороної масті, її підвели вже осідлану, і як тільки я вклав ногу в стремено і заніс було другу, як вона цапнула мене для знайомства за руку...

Буфетниця зняла з обличчя марлю і налила склянку томатного соку... Де я бачив це обличчя? Коли? Коли воно так запам'яталося мені, що я не міг і не можу знайти собі місця всі останні часи?.. Я дивився на неї, я перебирав у пам'яті міста і вокзали, дороги і аеропорти, вагони, базари, станції метро і села, ракети на підводних крилах, кафе і пивнички — ні, не було її там, не бачив... Але я точно знаю, що я десь бачив її уже. Хіба що, може, я з кимось її переплутав, тоді з ким? Хоча, мало хіба облич проходить, пролітає, проминав під час роботи? Одні обличчя забуваються

назавжди, інші, що й хотів би забути,— так ні, ще інші не забуваються ніколи, і добре, що не забуваються, бо носиш їх у собі, як свято, як щастя краси, ніжності і любові...

Вона була невисока. Зміряти її, аби я підійшов до неї, то вона прийшлася б мені по плече, не вище. Риси її обличчя були не крупні і не дрібні, а саме взяті в тих пропорціях, де все до ладу... Але я точно знаю, що я десь бачив її!.. Стоїть, відриває талончики на гуляші, дивиться...

Раптом у чайну влетіла ластівка. Де вона взялася у таку пізню осінь, що влетіла в прочинені двері на тепло? Хлопці біля буфету заплескали в долоні, і їхні добрі очі сповнилися цією подією.

Ластів'ятко причепилось до люстри, злякалось, і, не знаючи куди дітись, писнуло, і вилетіло у прочинені двері.

Вона з-за прилавку ніби нічого й не помітила, мила бокали, наливала пиво.

В старій солдатській шапці, в куфайці, зверху обшитій сукном, до нас з Жорою підійшов літній чоловік, обдивився нас і звернувся до мене:

— А чи не ваша, пробачте, машина стоїть оно у дворі?

— Наша.

— А що, ведучі передні і задні?

— Так.

— Можна мені у вас щось попросити? — чоловік скинув шапку і присів скраєчку на вільний стілець.— У мене кабаки на полі на ділянці отут відразу ж за селом. А воно ж понамокало при цих дощах, а ввесь наш

транспорт на буряках, погниють кабаки, жалкої Я вам заплачу... Вважте мені!..

— Так темно ж! — сказав я чоловікові.— Як ви ті кабаки побачите?

— А ми фарами, фарами! Помаленько... Воно не таке й добро — ці кабаки, але ж кролі у мене і кабанчик... Ну, то як?

— Я не проти, але говоріть з оцим чоловіком,— показав я йому на Жору.

— За годину впораємось? — запитав Жора, радий, що знайшов собі діло.

— Аякже! Це ж осьо туто-о за селом, перед виноградником. Я лише збігаю по мішки додому, через дорогу я тут живу, — і чоловік, розмахуючи шапкою, побіг.

— Жорочко, тільки так: ніяких розмов — хто ми, що ми, чого... Не вистачало, щоб ми з вами в сусідньому селі ще кабаки по ночах возили...

— Шеф, мертво,— і Жора пішов возити кабаки.

Я знову глянув на неї. Вона стояла до мене в профіль і дивилася в крапелясте вікно. Я підвівся і спорожнілою чайною пішов до буфету. Тепер я міг роздивитись її ближче... Глуха тривога, як давній єдиний сон, проснулась в мені, і хтось наче ломом почав підважувати враз осіле серце: я згадав де і коли я бачив це обличчя... Було це два роки тому.

Була година пік, я йшов Хрещатиком пішки. В тому солодкому червневому сонці мені було солодко, та не дуже: минуло півроку, як я шукав актрису на головну роль. Передивились ми всі театри, які тільки могли,— від Києва до Ленінграда, від Москви до Новосибірська. Мої асистенти, і я з ними, не злазили з літаків. Траплялись актриси мені

точні, але "майже". Майже — не точні. Я шукав зовнішність — той південноукраїнський темнавий сухорлявий двадцятирічний тип обличчя, до якого, по фільму, зводилась моя любов і любов денікінського офіцера в кривавій класовій зненависті між мною і ним, де не було пощади нікому. От що, крім іншого всього, значила зовнішність головної героїні. Я знав, що мені треба. Таке обличчя вже снилось мені. Я малював його. Шия, губи, ніс, очі, руки — стояли перед моїми очима до болю. Я чув її голос. Але знайти саме її не міг...

Була в мене на замітці, на чорний день, одна "майже" точна актриса, і я вже собі подумував — а! будь-що-будь! — візьму її. Бо: не почну зйомок за планом — самі лише дорогесенькі мої коні з'їдять гроші, проковтнуть і спасибі не скажуть.

Червнева година пік на Хрещатику скидається на якусь панічну евакуацію. Під боком Дніпро. Відпускники з усіх північних і заполярних усюд ринуть після обіду Хрещатиком до Дніпра. Зліва — Софія, праворуч — Лавра, інтуристам тільки цього і подавай. Хрещатик оглушений мовами всьогосвіття і политий потами, що Хрещатику і "поливалок" не треба! Скандінави — сюди, американці — туди, поляки — так ті, наче не могли наговоритися у себе вдома; тюбетейки, картузи, парасолі, просто так лисини і чуби, чорні, застебнуті на всі ґудзики костюми командировочних, розпухлі корзини з квітами прикиївських торговок, екскурсійні потоки школярів з бубликами і морозивами в непомитих руках — бо ніде! — хтось заблудився — кричить-шукає, той кричить — земляка впізнав, проштовхується до нього, футбольні болільники прокладають дорогу "грудью", малеча кричить — вихователькy загубили, вихователька кричить — їх загубила, жінка чоловіка лає: горіхи на асфальт розсипав — гостинця ж везли! За пиріжками — черга, за водою — черга, черга за цигарками, зеленою цибулею, хлібом, тролейбуси тріщать, набиті автобуси не зупиняються, з метро і в метро валом валять, і де не стань, куди не глянь — все поспішає, хекає, прів, задихається, штовхається заклопотаність, сердитість, невдоволеність, повчання, і в кожного — особиста пріоритетність. Одні лише манекени з вітрин посміхаються загадково.

Я подивився на головпоштамтівський годинник і вже хотів було сходити в підземний перехід, як вийшла з-за поштової колони і попрямувала просто на мене вона. Ніби всі ці півроку моїх настирливих, безрезультатних шукань вона стояла за колоною і чекала саме цієї миті, коли я приголомшений, пошарпаний невдачами,— вона стояла і чекала, щоб отак вийти на мене. Я похолов: це була вона, моя героїня... Та, що снилась мені, та, мальована мною на сторінках режисерського сценарію, в блокнотах, на клаптях паперу... Треба ж було природі в дійсності сотворити для мого фільму такі ідеально точні риси — випадок? Випадок.

— Іди-но сюди ближче, ближче...— прошепотів я і відступив за газетний кіоск.

Вона йшла повільно, стомлено несла авоську з качанами зеленої кукурудзи, не звертаючи уваги на зустрічних. Вона пройшла — рукою подати — повз мене... Як на мене, в профіль чорні і темні жінки виглядають дещо зловісно і навіть хижувато. В профіль у них є щось птиче. Все це було і в ній. Я не помилився. Але юність і легка передвечірня втома тепло пом'якшували бокову демоніч-ність ліній...

Пройшла, процокотіли на чорних підборах білі туфлі вітчизняного виробництва.

І я поволеньки рушив за нею. На розі Хрещатика і Прорізної вона стала в тролейбусну чергу. Я став за нею. З протилежного боку Хрещатика в вікні ресторану широким золотим зайцем відбивалося сонце, і той сонячний заєць, падаючи вниз, обнімав її гарусову кофту. По туфлях і по авосьці з кукурудзою можна було подумати, що вона студентка. Але ж ні. Теперішні студенти, з якого б глибокого села вони не приїхали, одягаються відомо як. Робітниця? Може. Працює, скажімо, на Дарницькому шовкопрядильному комбінаті, вперше на своїх хлібах, недавно вийшла заміж, квартири нема, знімають з чоловіком кімнату, живуть з базару, їхня господиня шкварчить щовечора: там не стань, там не сядь, туди не йди, світла допізна не паліть...

Але ні, і це відпадає, бо тоді б обличчя було іншим: тоді б в очах була печать несвободи, нервовість в рухах, на вулиці безпричинне часте оглядання.

Черга росла, набухала, напирала, наступала на ноги. Раптом вона оглянулась на мене: її ожинові очі гостро зупинились на моїх, і тут чорт мене смикнув за язик, тихо, як можна тихіше я сказав:

— Я кінорежисер. Я хочу з вами познайомитись...

Золотий заєць на її кофті поворухнув вухом, і голосно, наче звертаючись до всіх, вона відповіла:

— Знаємо ми таких кінорежисерів!

Черга відразу ж звернула на мене свою увагу, і я вгруз но шию в асфальт.

— І ви тільки подумайте, серед білого дня і отак нахально приставати!

— Стиду нема! І куди тільки дружинники дивляться!

— А на завод тебе до станка на роботу — патли б не відпускав, там би тобі їх бистро остригли!

І тут від імені своїх, на жаль, неіснуючих патл, я крикнув цій запітнілій останній ораторші:

— Цить!.. — І несподівано для мене оборонщиця етики і моралі позадкувала з черги. Чоловіки винувато заусміхалися, підійшов тролейбус, і вони з такою силою рвонулися в битком набиті двері, що я

відлетів, як звичайнісінький самодіяльний легковаговик. Ця колективна сила внесла її в тролейбус, як пір'їну.

Більше я її не бачив.

На другий і на третій дні вранці і ввечері даремно я стовбичив за колоною поштамту, марно порозставляв своїх помічників на площі Калініна — пропала, як у воду.

Відтоді минуло два роки...

Я стояв бля буфету, наче роздивлявся, що в тому буфеті є. Вона біліла по той бік прилавка, тримаючи в руках недопиту склянку томатного соку.

— Добрий вечір,— сказав я і показав очима на блюдечко з абияк нарізаними глевкими, напівзіпрілими помідорами. Потрісканими на пучках пальцями вона поставила переді мною блюдечко.

Я понишпорив у кишенях плаща, в кожусі, витягнув з кишень пальці з прилиплими крихтами тютюну і здвигнув плечима.

— Та беріть, беріть. Якщо хочете, в борг. Ви ж у нас буряки возите. Завтра віддасте.

— За годину має прийти мій товариш...

— Та беріть! — ясно засміялася вона, і її зуби в кришталевому світлі люстр засвітилися, як молодий лід.— А чого це ви зиму зриваєте?

— Яку зиму?

— Та в кожусі!

— А може, в мене радикуліті — дуже сильно пожартував я.

— Давно з армії чи служите?

— Служу.

— А що, хіба тепер в армії і вуса розрішають носити? Я бачила у нас на буряках вусатих і офіцерів, і так сержантів, але щоб такі вуса, як у вас,— ні. Вони у вас, як на картинках малюють в козаків.

— Та вони в мене на сезон. Сезонні.

— Буряки ж то сезонні, це так. На буряках великого начальства немає.— Знову молодим льодом посміхнулась вона.

— Любо, закривай! Нікого не буде! — лискучими губами з посудомийної крикнула, передихуючи, чоловіча біла виспана мордяга. Крикнула і сховалась.

Люба позіхнула, потягнулась, тріснули в ній кісточки, аж Люба злякалась.

— Це наш директор. Треба слухатись,— сухо глянули на мене ожинові Любині очі.

Я вийшов з чайної. Жори нема. Ніч і дощ. Гули буряковози.

На автобусній зупинці, освітленій сірим світлом, стояло двоє жінок. Одна жінка накрила голову алюмінієвими ночвами, а друга — мішком. Автобуса не було. Жінки говорили:

— Так оце ж Галька накинула мені вже друге. Те було тоді мале, а це ще менше і з ранку до вечора: мамо-мамо. А де ти тої мами йому

візьмеш, коли вона четвертий год на шиферному заводі на Донбасі. Так і має баба собі на старість двоєчко... А тут вже очі не ті. Коли бачила — бачила. Та стала недобачати. Рано встану — в очах білі мухи. Оце купила корито — купати...

Жінка під мішком сказала:

— Прислали мені мої з Мурманська оселедців і палтуса. Може б, ви трохи взяли? Я вам занесу.

— Та для дітей трохи б і взяла, нехай посмокчуть... Піонери, правда, приходять, і води мені принесуть, і так поможуть...

— А може, ви б оддали мені одненьке на зиму, перезимувало б.

— А Галька?

— Вона наче буде знати... Віддайте мені його, хоч на зиму... Не буде знати, от і все.

— У мене корови, правда, нема. Маю дві кози. Обидві пасуться, але, що їм не кажу, а полин їдять, чи то я вже сліпа — не бачу, молоко гірке.

З косогірної бруківки виглянули жовті фари. Жінки примовкли. Дощик на ночвах говорив тонко і голосно, на мішку говорив пошепки. Так ці двоє дощиків і перемовлялися між собою.

Жора проїхав автобусну зупинку і зупинився неподалік, видно, навпроти хати того кабакового чоловіка. З чайної вийшла Люба.

— А що автобус, нема?

Жінки під дощем не почули, і я відповів Любі:

— Нема. А ото мій товариш під'їхав, ми вас, Любо, підвеземо.

— Та я піду пішки, мені тут недалеко.

— Тоді завтра увечері я до вас зайду і розрахуюся. Ви завтра будете?

— А куди я дінусь,— роздратовано відповіла Люба, нервово оглянулась на чайну і, обминаючи калюжі, кутаючись в темний плащ, пішла...

Жора завдавав чоловікові мішки з кабаками і тихо лаяв себе за цю кабакову операцію. На подвір'ї горіло світло, і жінка пошепки кричала своєму чоловікові:

— Та куди ж ти несеш? Сюди неси! Не впади!

Скільки тих мішків з кабаками можна було напхати в наш "Фантомас", одному богу відомо: Жора витягав їх звідти і витягав. Я закурив.

— Шеф! — Жора крутнувся до мене.— Бийте-ріжте мене, але що я вже можу зробити? Я ж то думав — одна нога там, а друга тут. А воно, бачите, як! А будь ти неладне!

— Пусте, Жоро. Поїхали додому.

— Прошу заходити до хати! — і щаслива господиня ширше відкрила хвіртку.

— Ні, дякуємо. Нам пора їхати. Година не рання, дорога. Жора ступив у світло фар.

— Як "їхати"? Уже? Іване, ти чуєш, вони вже хочуть їхати! А повечеряти!

Подвір'ям, стріпуючи руками, біг Іван:

— Та що ви, люди добрі! Як же це так?

— А хоч на часиночку,— не вгавала мокра господиня.— Руки помиєте, я води нагріла. Та переночуєте в нас, а завтра вже по світлі...

— Справді, дякуємо,— сказав я.— Ми завтра приїдемо. А сьогодні — треба, бо начальство стружку зніме.

Господиня побігла до хати. Іван підійшов до Жори, взяв Жору за рукав:

— Ну, прошу вас, ви ж мене так виручили, ви ж мені так підсобили...

У жовтому світлі фар вони стояли, як чорти, особливо Жора: з волосся стирчав якийсь пирій чи солома, обличчя блищало і чорним, і ще чорнішим, з плеча звисало кабакове гудиння, з підборіддя текла бруднота, на животі виднілося якесь жовте місиво, видно, від розчавленого кабака.

— Олексійовичу, дайте мені закурити і прикуріть, бо в мене руки в болоті.

— Та візьміть хоч оце на дорогу, перекусите,— до мене підбігла господиня і вклала мені в руки повну чогось важку корзину.— А як вас завтра не буде?

— Будемо! — крикнув Жора і, зраділий, дав собі команду: — Даю розворот! Розвертаюсь! Поїхали!

До свого села ми долазили —півні співали. Наш "Фантомас" співав всю дорогу, хоч присвоюй йому звання.

У мене було відчуття: звідтоді, як я побачив Любу на Хрещатику, всі ці два роки я з нею не розлучався. Люба жила поруч зі мною за якоюсь тонкою прозорою стіною і, знімаючи у фільмі іншу, я намагався бачити у ній Любу. Бачити, ну то й що?.. А це ж то мій не останній фільм! Люба тепер у чайній, за сім кілометрів, бо "а куди ж я подінуся?"... Люба не впізнала мене. І лише тепер, дрімаючи в нічному задрипаному "Фантомасі", Любине невпізнання зачепило мій егоїзм: ну, забула ту миттєву, фактично, зустріч тоді на Хрещатику, але ж в кіно-то Люба ходить? Не може такого бути, щоб Люба не бачила мене на екрані в тих фільмах, де я знімався! Люди ж то впізнають.

— Жоро, а де ваша шапка?

— Загубив на кабаках. Шеф, не питайте...

— Станьте.

Жора став. Я виліз із "Фантомаса": з-за лісосмуги трактори тяг-ли на оборону вози. Дощ перестав, небо наче просвітліло. Я пішов на оборону.

Як я любив свою оборону! Внизу лиман, над лиманом горб, за горбом — степ. На цьому горбі, оточивши себе возами, обороняється моя червона республіка. Вкопані скіфські баби поміж возами, борони, плуги, скрині, погребні ляди, діжки з камінням — ось моя оборона. З-за возів під німими тисячолітніми очима скіфських баб дивляться і говорять очі нового часу — ось моя оборона. Ніяких мурованих мурів, башт, де ніде повернутися, підвісних мостів і ровів, налитих водою.

... В центрі оборони лежать заховані за чим і під чим попало жінки і діти. Тут і кіннота моя. З трьох сторін наступають денікінці... Все ясно і просто.

Будували ми цю оборону все літо. Горб твердий, камінь, довбати його навіть сучасною технікою марудно. Як для вантажників, трьохсоткілограмові скіфські баби нелегенькі, і доки привезеш одну таку бабусенцію за триста-чотириста кілометрів, та витягнеш її на отакий горб, та закопаєш по коліна,— що там говорити.

Сунуть мої возики попід горб, на оборону, трактористи кашляють:

— Такого ще не було: цілу ніч вози по болоті тягати і куди? На гору?!

Оператор, художник, директор фільму — всі вже тут: дощ перестав! Лиману не видно, лиман злився з ніччю. Мій радикулітний директор, перев'язаний в попереку широким шерстяним селянським платком, цього разу особливо переконує мене, що все для зйомок готово, було б лише сонечко.

— Що обіцяють?

— Погоду.

— А яку погоду?

— Та перемінну...

— Точно?

— Точно...

— І це вже хліб. Художник каже:

— Боюсь, що ті вози, які ми хотіли скинути на денікінців, не покотяться.

— Чому?

— Горб розмок основательно.

— Як розмок? Він же кам'яний.

— Ковила намокла. Слизька. Як на лижах. Колеса буде розвертати.

Я кажу художникові:

— І що, по-твоєму? Що, по-твоєму, ми мусимо відмовитися від палаючих возів, скинутих на денікінців? Що, по-твоєму, ми ці вози даремно з Балти везли і крекчемо їх на горб, щоб через якусь нещасну мокру ковилу, по-твоєму...

— Так на сонці ковила просохне,— каже оператор.

— Ковила і на сонці слизька! Я вчора нарвав пучок, висушив, гляньте, — художник дістає з-за пазухи пучок сухої ковили.— Потрогайте.

— А про що ж ти раніше думав, рік тому, коли ми вибирали саме цей горб під оборону? Де ти був рік назад?

— А чорт же її знав, що вона слизька! Що я, цю ковилу щодня бачу?

— Не знаю. Знаю одне: не покотяться вози, покотимось ми всі разом із цього горба прямо у фінал фільму, всі: ти, я, оператор, директор! Першим буду котитися я, ти другим... Ти коли-небудь бачив, як дурні з гори котяться?

— А давайте поллємо її соляркою та підпалимо! — каже директор, сам дивуючись своїй винахідливості.— Все ж правильно і логічно:

громадянська війна, все горить, і вози горять, і ковила під ними. Оце ефект! Оце буде образ!

— А ковила не горить,— тихо кажу я директору, і відчуваю, як все вже горить у мені.— Хіба ви не знали, що ковила не горить?

— Як не горить? — лупає очима директор.— Вперше чую. Невже правда? А я й не знав.

— А ви знаєте,— кажу я,— що спресованою ковилою оббивають космічні кораблі, щоб кораблі в космосі не горіли? Невже ви про це не знали, не читали, не чули? Ви думаєте, чому ковили так мало? Мало тому, що вся вона іде на космічні кораблі. Оце лишилось, що на нашому горбі та ще трохи в Асканії-Нова.

— Общим, так,— каже ображений директор,— я в ваші творчі діла не мішаюсь. Робіть як знаєте. Мені ще треба десять автобусів знайти, масовку перевозити...

— Хвилину тому ви мені сказали, що все для зйомки готово?

— Та то я так...

— Не розумію.

— Та є в мене ці автобуси. Є! Було б сонце, в печінках воно мені сидить!

Художник каже:

— Можна зробити на горбі такі коридори, де могли б котитися вози, але ці коридори треба присипати зверху ковили щебінкою. Тоді вози покотяться за милу душу.

— Чого ж ти мовчав раніше? Тобі що, завжди все приходить в голову заднім числом?

— Та я думав, може, знайду якийсь інший варіант,— каже мій уповільнений художник, мій вірний товариш, мій давній друг, з яким ми вже зробили не один фільм.

— А де я візьму щебінки і чим буду я її возити? — аж задихається директор.— А гроші в мене де? Гроші в мене як?! Копієчки лишились! А ще з трьох заводів масовки — гроші? Гроші. А мореходка? Гроші. А колгоспники? А санаторники? А автобуси? А машини? А я ще з вертольотчиками не розквитався, і за трактори, і за воли, що аж з Молдавії прийшли! Чим платити, як? звідки? Ви, Олексійовичу, тільки подумайте, тільки подумайте про це, заклинаю вас Христом-богом! Одні лише коні щодня, щогодини, щосекунди з'їдають у нас уйму, вже з'їли, що можна було теплохід купити типу "Іван Франко"! І все, як в прірву! Ані щебіночки не привезу, не можу, ні за що! Ми вже голі і босі, жебраки. Вже місяць, як ми топчемося на цій фінальній битві, а за які кошти — я і сам не знаю! Учора ввечері з чотирьох колгоспів дзвонили, коней назад вимагають категорично, бо їм самим треба!..

На цьому наша нічна напівоперативка закінчилась. Я пішов до коней, до свого війська. Біля соляркового багаття, де трактористи грілися цієї мокрої ночі, я почув темний голос:

— Тю, дурні! Тягаєм, тягаєм вози на горб, трактори рвем, а вони ці вози скидати з горба збираються! І на якого чорта тоді їх тягати?

Ніч була темна, круглі кущі глоду були ще темніші. І коли тихо стати біля такого куща і постояти, то можна почути, як у нім щось ворушиться: чи то миші в корінні, чи напівсонні степові сіренькі гадючки мостяться зимувати під дрібним глодовим листям, чи то якийсь дрібний перелітний птах, або два, або й три спинилися на ночівлю і не можуть дочекатися ранку, щоб летіти далі, а летіти далеко. Задзижчить раптом степова

муха в такому кущі, задзиж-чить з переляку, хоча вже ніхто її і не ловить і нікому вона не потрібна, але перелякає своїм дзижчанням і мишей, і птахів, і тебе в чоботях, і самий кущ.

Злиденний влітку струмок у долинці тепер сильно розбух, затопив будяки, повихитував з них насіння, і тепер те насіння в лимані. За струмком під брезентовими дахами спали мої коні. Кавалерійський полк жив неподалік окремо. Лампочок там було більше, виднілися навіть доріжки, посипані жовтим піском. Я перебрів струмок і почув нічне дихання своїх коней. До цього я вже бачив, як сплять справжні кавалерійські коні: вони сплять стоячи. Мої ж, як я зайшов і побачив, порозлягалися де тільки можна і як тільки могли, повідкидали ноги, понадимали тверді наїдені животи, хоч ти на них танцюй, і дихали таким єдиним, синхронним подихом, неначе змалку те і робили, що слухали по радіо ранкову фіззарядку: вди-их — види-их!

...Завтра, якщо буде все гаразд, мені з ними йти в атаку...

З брезенту падали на коней сумні краплини, падали і випаровувались від тепла, що збереглося в конячих тілах ще з жнив. Моя Волга, як президентська коняка, спала під окремою лампочкою, спала, намагаючись уві сні витягнути язиком з-поміж зубів застряглу соломину. У Волги на копиті лазило сонечко, а сірою пропиленою смугою від гриви до нього лізло друге.

— Самольот Пароплавович! — Між тепло дихаючими кіньми в лискучому прорезиненому плащі, у форменій фуражці стояв фашистський генерал. Складені на грудях руки, темний погляд з носатого блідо-жовтого обличчя, гітлерівська свастика на рукаві, кобура на поясі.

— З ким маю честь?

— Генерал Йодль.

"Що за цирк!" — подумав я.

— Генерал Йодль, товаришу Самольот Пароплавович,— і він підійшов до мене,— ферштейн зі?

— Їх ніхт ферштейн.

— Я так і знав, товаришу Самольот Пароплавович,— і його сивувата щетина блиснула під лампочкою якимось могильним блиском.— Тоді поговоримо по-вашому.

— Слухай, піжон, я тобі зараз наклепаю мордягу і розжалую в рядові — свідків нема.

— Я не піжон і не рядовий. Я — генерал Йодль.— І він поклав руку на кобуру.

Божевільний, не інакше як божевільний, і як він сюди потрапив?.. Потрапити міг, але де він узяв новісіньку форму фашистського генерала?.. Чи, може, це я вже здурів від цих проклятущих дощів і дожився до того, що вночі у степу серед коней мені ввижається чортзна-що в образі фашистського іхтіозавра?

— Не думайте, що я божевільний. Я нормальний. Я — ветеринар Яковенко, вхажую за вашими кіньми. Але я — генерал Йодль.

— По совмістительству?

— Так. Вам генерали потрібні?

Мені стало цікаво: такого діалогу і ситуації не придумаєш — поїхали далі. Байдужим, лінькуватим голосом, мляво сплюнувши собі під ноги, я відповів:

— Генерали мені не потрібні. У мене є один.

— Знаю. У вас є один — ваш військовий консультант по кавалерії генерал-лейтенант Микола Іванович Романець.

— Герой Радянського Союзу,— втомлено проказав я.

— Я не про те. Артисти-генерали вам треба? Я вмію все. У мене є досвід.

— Ветеринарний?

Очі Яковенка зневажливо звузились, і, простежуючи повільне падіння краплі з брезенту, він сказав:

— Пожалкуєте... Але я чоловік не гордий — згоден на денікін-ського офіцера. По руках? — і Яковенко простягнув мені стручкуваті пальці.

— І офіцерів не треба. У мене їх повно.

— Я візьму недорого,— з почуттям власної гідності змилостивився Яковенко.

— Ні, дорого-недорого, генерале, а рядового денікінця можу дати.

— За кого ви мене маєте?

— Та мені самому незручно, генерале, але інших вакансій у мене нема.

Яковенко подумав, заклав руки за спину і високими лелечими ногами у генеральських чоботях-витяжках прокрокував між кіньми брезентовою конюшнею вглибину, там, де було темно, там він, очевидно, підняв руку,

намацав під стелею патрон, вкрутив лампочку, освітився і опустив руку. Якусь хвилину він дивився собі під поги, наче поночі видивляв на городі спілі помідори.

— А почому за рядового? — рівним голосом спитав він мене.

— Три рублі в день, як усім,— відповів я.

— Не згоден,— твердо сказав Яковенко.— Після війни я в "Адміралі Нахімові" знімався Тоді платили по тридцять.

— Так то ж на старі гроші.

— Все одно не згоден, товаришу Самольот Пароплавович.

— Зніміть цей забацаний плащ, поки я вас ще не прогнав утришия.

Яковенко став ще жовтіший.

— У мене завтра прем'єра у нашому Домі культури, і я граю Йодля. Я всіх німецьких генералів переграв. А тепер я граю Йодля. А ви, товаришу Пароплаве Самольотовичу, краще б непорваним брезентом коней вкривали, ніж отак говорити!..

Я вийшов в ніч. Мокрими голосами від села згавкували собаки. Я пішов додому. "Самольот Пароплавович, Пароплав

Самольотович... мабуть, так воно і є... таким я і є... І що за народ, де не кинеш, там і артист..."

Вранці, ще було темно, я почув з коридора голос Ганни Андріївни:

— Хто-хто?

— У вас живе мій тато?

Я вискочив у коридор: перед Ганною Андріївною з портфелем у руках стояв мій Дмитро. За ним на порозі з набряклими вусами топтався незнайомий мені чорнуватий чоловік. Від нього пахло бензином. Все стало ясно. Все-таки, для ясності, я запитав Дмитра:

— Втік?

— Тату, здоров,— в тринадцятилітньому голосі мого Дмитра звучала свобода і незалежність.

— А бабуня? А школа?

— Лишив їм по записці. А потім, у мене ж то канікули!

— Так до свят ще кілька днів.

— А я ж з портфелем, тату! — Невиспані Дмитрикові очі світилися тією тихою золотою радістю, коли він мене довго не бачить і коли в нього в кілька днів або й тиждень побути зі мною.

Чорнявий чоловік з дощовими вусами сказав:

— Я — Молдплодоовощ, плечевий. Їду я з Києва на Кишинів, біля Виставки голосує ваш реб'ятьонок, шапка на голові, а мені ж по трасі...

З кімнати задзвонив телефон. Дзвонив директор.

— Олексійовичу, біда,— директор щось жував, не міг ніяк проковтнути, нарешті, проковтнув.— Я так і знав, я так і знав!..

— Що за біда? Тільки без емоцій.

— З "Мосфільму" телеграма: категорично і терміново вимагають полк. Ми всі строки прострочили.

— Миколі Івановичу показували?

— Ще ні.

— І не здумайте.

— Як? Це ж офіційна телеграма! Буде скандал! І до того ж нас штрафонуть, як нам і не снилось! У нас — ні копійки. Я вже дав розпорядження готувати вагони.

— Поїдете у цих вагонах самі. Разом зі своїми заступниками. Не забудьте — беріть квитки тільки в один кінець.

Стало тихо. Потім у трубці пролунав постріл. Я поклав трубку на стіл і вийшов на кухню. Дмитрик вже вмився і, притулившись до теплої грубки, уминав пиріжок.

— А небо вияснюється,— сказали помолоділі мої господарі.— Сідайте, сідайте, Олексійовичу, та добре на сьогодні підкріпітесь, бо з чим, як казав один, не шутить!

— А чого ж, можна. Бо дійсно, хто не жартує!

— Тату, дай і мені коня, я теж хочу позніматись,— Дмитрик вже встиг забрати на себе всю білу глину з грубки.

— А ким ти хочеш бути, синочку, червоним козаком чи білогвардійцем?

— А ти хто? — примружив до мене золоті очі мій побілений грубкою нащадок.

— Твій тато — червоний президент — козак,— і Ганна Андріївна ніжно обняла мене за плечі. Ніколи не обнімала. Сьогодні обняла, бо небо ж прояснюється!

— А як тебе кінь забоїться, Дмитрику, та втече? — спитав Петро Семенович.

Дмитро образився.

— Ви думаєте, якщо я бачив коней лише на картинках та в кіно... Вам добре, що ви і тато виросли серед коней... Тату, от дай мені лише коня!

Я підняв зі столу трубку.

— Алло! Олексійовичу, де це ви пропали?

— Хто там у вас зранку стрілявся?

— Та лампочка впала зі столу і лопнула.

— Що ж це ви так необережно?

— Та купив учора лампочку на 220 вольт, бо в мене присліпувата і жовта, хотів було вкрутити, поклав на стіл... Ви, Олексійовичу, абсолютно невірно мене зрозуміли: я хотів сказати, чи давати розпорядження про підготовку товарняка для транспортування кавалерійського полку, чи давати, розумієте, да-ва-ти. По-моєму, я без вас, без вашої зі мною згоди ще ніколи...

— Добре. Люди снідають?

— Снідають. Я дав вказівку відкрити їдальню на дві години раніше: вареники з капустою, свіжі огірки, сметана, творог. Меню склав особисто. Калорійність.

— Дуже добре. "Швидкою Настею" ми забезпечені. Роботи не

буде.

— Якою "Настею", як "не буде"?

— А те, що люди після вашого меню — вареників з капустою, свіжим огірком і молоком — не будуть вилазити з кущів, тримаючись обома руками за штани. А зверху грітиме довгождане сонечко.

— Ви що, справді?

— Ви снідаєте в хазяйки?

— Так.

— Жаль.

— О-о-ов,— заскреготав зубами директор,— послав же мені бог такого режисера! І за які такі гріхи мені таке наказаніє!.. Олексійовичу, автобуси за масовкою пішли, самосвал за щебнем послав, актори на гримі, оператор, художник і генерал ідуть до вас...

Довго думало, боялось, роззиралось за хмарою по краях, але — зійшло. Вимоклі сільські собаки, що вже і забули, яке воно — те сонце, спершу завищали на нього не своїми голосами і поховалися хто де. Сонце зійшло хоч несміливо, якось боком, погнуте, рябе і несерйозне, але — зійшло. Було воно забите, затуркане, видно, ішло воно здалеку до

нас, горобці косо поглядали за ним над жоржинами: зійшло, чи обманює, чи, може, знову впаде у дощ?

— Якщо випогодиться,— з таким сонечком не навоюєш,— сказав Микола Іванович.

— Цього разу, Миколо Івановичу, ми його прив'яжемо! Поїхали на оборону!

Внизу, між обороною і кіньми біля струмка у долинці біліли чисті вимиті спини автобусів. З автобусів виходили робітники. Асистенти просили їх, щоб вони забирали з автобусів і свої авоськи з харчами, бо ці автобуси мали знову бігти в Одесу по нові партії. Робітники, очевидно, знали, що їхні заводи вже виконали план до Жовтневих свят, а тут через три дні і самі свята, а тут ще в кіно позніматись, байдики побити — настрій у робітників був незастояний і рухливий. Біля струмка з широких фанерних ящиків костюмери видавали їм білогвардійське обмундирування, далі стояли ящики зі зброєю. Під'їздила своїм ходом і мореходка, за нею з піснями — зранку! — теж своїм ходом наближалися і санаторники.

З-під брезентових дахів вийшов на розминку кавалерійський полк. Всі задивилися на його пружні високі ноги, на качанисті торси кавалеристів. Полк пішов шагом, потім риссю, перейшов на алюр... а де ж це мої коні?

Я ще раз уточнив з піротехніками схему вибухів, де закласти димові шашки, як задиміти автомобільне шосе. З Миколою Івановичем уточнили, де розставити рації, і я знову пішов на оборону.

На возах сиділо душ п'ятдесят, одягнених вже як треба, дядьків — вони приїхали з колгоспів вдосвіта — моє військо, мої воїни, червоні козаки.

— Добрий ранок.

— Доброго здоров'я...

— Щось вас малувато...

— Та скільки вже є... Я запитав директора:

— В чому справа?

— А ви спитайте своїх асистентів.

— Спитаю.

— Та не приїхало їх більше, от і все. Колгоспи не відпускають. Бачите, вони колгоспам самим треба, буряки на полях... домовлялись... От дисципліна! З такою дисципліною волам хвости...

— Справді, а де воли? — запитав я директора.

— А он пасуться.

— Де?

— А он...

— Де? Не бачу.

— Та он же за скіфською бабою.

За скіфською бабою на пригорку паслося двоє червоно-степової масті бичків з ріжками, як кулькові ручки.

— Хто їздив за ними в Молдавію?

— Мій заступник...

— Покличте його сюди.

— Та немає там інших волів!—зірвався директор.— Оце тільки такі і є! Де вам узяти в наш час степових круторогих!

Дядьки на возах засміялися.

Під затесаними, вкопаними в землю оборонними кілками зупинився "рафик" — приїхали артисти. Я пішов до артистів. Свіжі, виспані, неметушливі, вони вийшли з "рафика" і ніжно дивилися на сонце, як на свого колегу.

— Добрий ранок,— сказав я.— Бачу, що сьогодні я вас гризти не стану, бо, сподіваюся, буде ні за що. Вправлюсь з масовкою, покажу вам мізансцени. Пізніше.

Настрій режисера — настрій актора: це вже закон. Якщо ти сам чимось роздратований, невдоволений, буркотливий, прискіпуєшся по дрібницях або, не дай бог, невпевнений в чомусь в собі — хана. Актори переймаються тобою миттєво, відразу ж, і тоді все розповзається, не слухається, тече самопливом, і зібрати його докупи, до цілого, воєдино — майже неможливо.

— А де ж наша головна? — запитав я.

— В "рафику". Плаче. У неї цієї ночі заболів зуб — і в неї опухла щока...

Я кинувся в "рафик". Головна героїня і лікар, що робив їй якусь примочку до щоки, подивилися на мене ну такими навпроти сонця очима, що мені стало жаль не тільки їх, а й себе... З такою щокою зйомка була під загибеллю.

— Олексійовичу,— в дверях "рафика" стояв оператор.— Вийди і глянь на лиман.

Це був не лиман. Це було щось інше. Я звик до сірого водяного полотнища, пришитого до сірого неба вдень і вночі дощами. Всі ці тижні і дні лиман лежав байдужий і німий в скупих і голих глиняних берегах, думаючи свою осінню думу... Сьогодні ж, тепер, в цю годину, під несміливим роззирканим сонцем внизу, під обороною, цвіло, горіло, займалося густо-червоним до найчистішого синього, тріпотіло бурштиново з малиновим і знову червоно-срібне, срібно-бузкове, агатово-оранжеве фантастичне видиво, диво, марево, сон! Далекі глиняні береги, береги ближні, повітря, і дядьки на возах, і скіфські баби, і ми біля "рафіка" освітилися таким немислимим вигравaнням кольорів, що я, грішним ділом, подумав: варто було кваситись, жити, пріти під оцими дощами, аби побачити таке свято землі, води, неба і сонця!

— Камеру у вертоліт,— сказав я оператору.— В темпі, поки не пізно!

Через півтори години ми були в повітрі. У відкритому задньому люці з кінокамерою на ватяному матраці лежав оператор.

Прив'язуватися оператору було вже ніколи, і я тримав його за ноги. Ми розвернулися над селом і полетіли на лиман... Лиману не було — лиман погас. Лиман був втрачений. Сонце застелили хмари. Ми розвернулися,

і знову полетіли на село, і сіли на току. Вийшли з вертольота і знову поїхали на оборону. Мені здалося, що мій оператор за цей час трохи постарів.

На обороні було веселіше. "Денікінців" відвели на визначені їм позиції, і вони обідали. Я під'їхав до них на тонвагені, взяв мікрофон і розповів "денікінцям", про що наш фільм, про що в ньому йдеться і що саме вони мусять робити у фінальній битві нашого фільму.

Кавалерійський полк моїх пояснень не потребував, бо там був Микола Іванович. Я поїхав до своєї кінноти. Мої коники також обідали. Дядьки на возах обідали вскладчину, позносили докупи все, що у кого було, розстелили на землі сіряки, посідали, запросили артистів і всіх, хто був на обороні,— я кинув оком: харчів дядьки з собою взяли, ну, мінімум як на місяць.

— Олексійовичу! — від глодових кущів гукав художник.— Іди сюди, подивишся!

На посипаному щебенем, крутому, збігаючому вниз коридорі художник зі своїми асистентами поралися біля воза:

— Дивись, Олексійовичу! Ну, р-р-раз! — і віз, відпущений з їхніх рук, потарабанив вниз рівно по прямій.— Потім ми його підпалимо, ото буде красота! Пустимо таких десять штук. І ковила буде в цілості і сохранності!

— Ковила ковилою, але дивись не подуши мені людей. Тут будуть бігти люди. І я разом з ними. А раптом якому возикові забагнеться на такій швидкості звернути вбік?

Художник задумався.

— Ти давай поки що, як завжди, думай, бо мені ніколи. Придумаєш — скажеш.

— Та що там думати? Ми ззаду вози підстрахуємо тонкими тросами!

— Щось ти сьогодні швидко мізкуєш,— сказав я на вухо художникові.

Мій головний художник фільму зім'яв губи, очі його сміялись: ми одне одного любили. І ми це знали.

Я пішов до кінокамери. Взяв мікрофон і наказав всім приготуватись до репетиції.

На небі було "молоко" — легкі марльові хмари. Не страшно. З таким хмарюванням ще можна миритись. Головна героїня показала мені щоку.

— Годиться! — сказав я і побачив, як у неї і в лікаря з плечей скотилась гора.

Перша, друга, третя і четверта репетиції пройшли нормально. Люди старались. Чутка про те, що ми стоїмо під дощами вже місяць, облетіла всіх і кожного, і люди старались. Хлопці з "мореходки" і солдати — ті були молоді, і їм було легше. А от робітники і мої дядьки — колгоспники — з незвички наповзались, нападались, набігались, що під кінець четвертої репетиції мало не вчинили бунт: до яких пір нас будуть ганять і ганять? Що ми — найнялися?! Я дав короткий годинний перепочинок і наказав всім підготуватись до зйомки: а раптом прорве "молоко", а раптом зглянеться над нами немилосердне світило хоча б на годиноньку, хоч на пів, і тоді — тоді ми на коні... Піротехніки потягнули шнури, "запікали" рації, гримери поправляють акторам грим, кавалерійський полк за горбом, моє військо у мене під боком... Я пішов одягатись для зйомки...

І тут пішов точний, акуратний, дисциплінований дощик. Спочатку дрібненький, непоказний, такий собі делікатно чиновницький дощик, мовляв, пробачте, що йду, я піду-піду, та й перестану, бо мені ж треба іти, бо куди ж мені дітись... Я ненадовго.

Але раптом з півночі, від Києва, навалило хмарою так, що лиман почав чорніти в глибину, чорно згасати, срібні кулі застрибали по ньому з такою силою, що лиман застогнав від болю. Небесна сліпа вода кинулася на мою кінематографічну землю з такими обіймами, від яких навіть коням стало моторошно.

"Капець,— подумав я.— Амба".

Я сказав директору:

— На завтра зйомки не відміняти. На завтра у нас дійсно все готово. Отепер вже, нарешті, все готово!

На директора напала гикота.

Захурчали мотори, і ми всією армадою вирвалися на асфальт...

Коли я зайшов до кімнати — Дмитрик спав на моєму ліжкові, на моїй подушці. На подушці була нова наволочка в червоних квітах. її пошила наша господиня, мабуть, сьогодні, щоб нам було веселіше. На столі під айстрами на білому ватманському папері чорнів фінал фільму. В кутку стояла рушниця.

Де ж це мої господарі?., наче поховалися... як тихо...

Задзвонив директор:

— Олексійовичу, щойно дзвонили з кінотеатру. Можна їхати. Будете дивитись?

— Добре. Їдемо.

— Ви самі чи з артистами?

— З ними. Без головної. У неї — зуб. А ви?

— Поперек схопило, не можу розігнутися.

— Що обіцяють на завтра?

— Боюсь вам сказати...

— А все-таки?

— Сонце,— у директора гикота посилилась.

— Випийте соди і — до завтра.

Кілька днів тому ми домовились з одеським широкоформатним кінотеатром про робочий перегляд нашого вже відзнятого матеріалу, і ось дзвінок. Добре. їдемо.

Набилось нас повний "Фантомас", душ сім чи вісім, всі в "ігрових" костюмах, в кожухах,— поїхали. Хлопці давно хотіли вирватись в місто. Безвиїзне сидіння в глухій солоній лиманщині, незважаючи на багатющу риболовлю, хлопцям приїлося добряче. Впросився в нами і Жорин кореш Петро-одесит, майстер спорту з самбо, він знімався у нашому фільмі у тих епізодах, де треба було скинути воза з мосту у воду, зупинити коня на скаку однією рукою чи вибити плечем двері.

Приїхали. Вийшли. Зайшли в кінотеатр. Персонал кінотеатру злякався: один в один, не нижче метра вісімдесяти, обкіптюже-ні лиманськими вітрами, шкіра та кістки, чорновусі, наче хто нам над губами поприбивав залізні чорні підкови, в довгополих сірих і коричневих латаних кожухах,— не люди, а вовкодави. Директор кінотеатру, побачивши нас, аж впрів. Касирка і прибиральниці проводили нас поглядами, як неблагонадійних суб'єктів. Навіть кіномеханіки, які вже бачили-перебачили всяких мастей Тарзанів, позвисали головами з балкона.

Посідали. Сіли. Сидимо. Минає п'ять хвилин. Десять. Чорніють наші вуса над кожухами.

— Що таке? — запитую директора.

— Зараз-зараз,— і директор кудись зникає.

Хлопці повгинали голови. Нервово зиркають на біле широкоформатне поле екрана. Я знаю це почуття! Коли знімаєшся, коли ти в роботі, коли там дощ, вітер, болото, ніч, рев,— врешті, не думаєш, не знаєш, не відчуваєш себе: нічого тобі не болить, не пече, втоми нема! Коні падають під вечір з ніг від утоми, а ти — ні! Ще, аби краще, точніше, сильніше, виразніше, ще один дубль, п'ятий, десятий! Вночі ж, у готелі чи в хаті, ніч: все знову починається спочатку, але вві сні. І що найболючіше, що вві сні ти робиш незрівнянно краще, ніж ти робив перед кінокамерою в дійсності. Розплющуєш очі і думаєш: як же це так і чому?.. До телевізора — пізно, радіо мовчить, цокає лиш будильник, заведений на шосту ранку.

На мене хлопці не дивляться, наче завинили в чомусь, бояться, що зараз, як тільки погасне світло, я побачу збільшену у двадцять раз всю їхню недобросовісність і ледачість, похмуру акторську посередність, суєтність життя, автоматично перенесену в мистецтво,— на екрані видно все. Можна обдурити себе, дружину, режисера — екран не обдуриш. Єдиний, холодний, безкомпромісний, об'єктивний верховний суддя — екран.

Я дивлюсь на них, і на душі мені стає легше: я бачу, як хвилюються мої артисти, як ревно вони ставляться до свого, я сказав би, каторжного в цьому фільмі труда. Значить, я не помилився у них! Але подивимося на екран...

Нарешті. Блимнула "засвітка", одна і друга, і тут і я потихеньку впрів...

Ми виходили з залу не так, як заходили. Я відчував, як десь глибоко у мені народилося нове життя. До цього перегляду я знав його туманно і неясно. Воно існувало в мені, але існувало якось розпорошено, продовгуватим таким собі хвостом комети, але зараз, тепер на цьому майже квадратному полі екрана воно сфокусувалося в цілісний живий

організм. Те ж саме було написано і на обличчях моїх хлопців, не так, щоб уже відверто, бо вже не один приклад у їхньому акторському житті навчив їх приховувати і маскувати свої найкращі почуття та емоції. Вони лише дивилися на мене настороженими і вичікувальними очима, зате прибиральниці і касирка дивилися на них, як на молодих богів.

— А оце той, що за тим, отим-о довговусим у вогонь кинувся...

— А оце той чорновусий, що з конем з мосту у воду скочив,— показувала йодовим пальцем прибиральниця на Петра-самбіста — одесита.— Худе, а таке!

Петро, як і личить новій чорновусій кінозірці, повагом дістав сигарету і закурив. Не лишився поза увагою і я:

— А оце той, та той, що найнижчий між ними, з вусом за губою,— тицькала прибиральниця на мене,— він ту чорняву дівчину сильно любить, вночі її цілував у степу над лиманом, та так же ловко, а бодай ти луснув!..

Директор кінотеатру пригостив нас карамелями, побажав нам всіляких-всяких-що-не-нає-най-най-най, ми сіли у "Фантомас", Жора дав переможний сигнал, і ми поїхали.

На світанку мною щось підкинуло: я вийшов на подвір'я — небо, як на замовлення. Наче хто дав йому нарешті телеграму — у нас біда. Тужаві зорі дивилися тільки на мене. Сподівання, надія, віра — тільки на мене. Я оглянувся: на порозі стояв босий Дмитрик з подушкою в руках і спав стоячи, голова його лежала на червоних квітах подушки. Я підняв Дмитрика і відніс на ліжко.

— Тату, тату,— сонна Дмитрикова рука в пітьмі ловила мою шию.

Сонце зійшло сильно і яро. Вчорашня сіра важка далина пронизливо синьо замолоділа, жовті потойбічні лиманські береги світло відкрились далеко, в балках і вибалках відкрилися червоні озера доспілого глоду, і залітали качки.

Як добре, коли нікому ні про що не треба нагадувати, перевіряти, підвищувати голос, коли ніхто не теліпається у тебе під ногами, вдаючи, що робить діло. Прекрасно, коли маєш справу з людьми обов'язковими і акуратними, совісними і не байдужими.

Так було цього щасливого золотого ранку. Масовка переодягалась, вибухи закладались, коні весело стригли вухами, артисти не балакали, ходили кожен окремо, ревно оберігаючи той дорогоцінний внутрішній стан, який ми називаємо творчістю і натхненням, ніхто потайки не в'язав і не лузав насіння, не скімлив, не позіхав, не нудив, не привласнював часу. Цього щасливого ранку всі служби працювали відмінно. Моїх колгоспників — червоних козаків — на обороні було малувато, я попросив асистента, аби він спустився в долину, де переодягаються робітники, вистроїв їх у ряд, а я вже відберу з них п'ятдесят чоловік — таких, яких мені треба: мали бути літні люди з типово селянськими рисами. Асистент побіг.

Чийсь довгов'язий малий розхитував скіфську бабу. Я придивився: в сірій потертій гуні, в облізлій шапці-бирці, в австрійських черевиках з мідними защібками на мене глипнув Дмитрик.

— Ти чому тут, хто тебе так нарядив?

— Тату, дай мені коня!

— Так ти ж уб'єшся, шию скрутиш!

— Тату, дай мені коня! — Дмитрик мало не плакав.

— Вибирай, оно внизу моє військо...

— Якого захочу?

— Якого захочеш.

— А як мені не дадуть? Казати, що ти сказав?

— Кажи, що я сказав...

З Миколою Івановичем ми зійшли в долину до струмка, де переодягались на денікінців робітники. Там стояла машина Миколи Івановича, нею він мав їхати долиною за пагорб до кавалерійського полку. Микола Іванович був сьогодні при всіх регаліях,— сонце в небі! Жовтневі свята через два дні! — Микола Іванович сяяв, і сяяли суцільним золотом суцільні ордени і медалі.

Асистент шикував робітників в одну шеренгу. Коли ми порівнялися з ними, ті робітники, які воювали в цю війну, і ті, які воювали і в громадянську, побачивши бойового генерала, взяли йому "під козирок". Микола Іванович козирнув їм у відповідь. Обличчя робітників і генерала світилися незнайомою мені урочистістю, незнайомим мені хвилюванням. Микола Іванович ішов, наче приймав парад. Тремтіла біля скронь добра сотня рук. Я зупинився, як зачарований.

Але в мене було мало часу, я випередив генерала і, вдивляючись в обличчя робітників, швидко говорив асистентові:

— Оцей, оцей, оцей, цей...

Робітники дивилися на мене, як на навіженого: якийсь навіже-ний чоловік в білому кожусі на голе тіло, в полотняних штанях біжить повз шеренгу і майже висмикує того, хто раптом йому чи не сподобався, чи дідько його знає!.. В пом'ятій денікінській формі на лівому фланзі стояв

рядовий Яковенко — Йодль, стояв і дивився собі під ноги. А сонечко припікало.

Ми вирішили знімати двома кінокамерами одночасно. Боялися ми дуже браку плівки, хоча і по плівці ми були у перевитратах, але, зібравши таку силу-силенну народу, кавалерії, техніки, возів,— ризикувати зараз було ні до чого.

Я спитав оператора:

— Ризикнем без репетиції? З нальоту. На свіжі сили. Увага! Всім приготуватися до зйомки! — наказав я по мікрофону.

Запищали рації, задиміли шашки від степу і від шосе, випросталися артисти.

— Кавалерія, по конях! Червоні козаки — за вози! Денікінська піхота — на позиції! Артисти — на свої місця! Увага: всім робити і виконувати достеменно, точнісінько так, як це ми з вами робили вчора. Все. Через десять хвилин починаємо. Команда буде для всіх одна: червона ракета. Відбій — дві зелені ракети.

Я відклав мікрофон, подивився на оператора, подивився на артистів, роззувся, взяв шаблю і побіг у долину до своєї кінноти.

Волгою трохи трясло, я почухав її за вухами, терновим оком вона глянула на мене і наче заспокоїлася. Я махнув шаблею — в сонячнім небі лопнула червона ракета.

Почалось. Все ожило, забігало, заходило, заморгало очима, вихопились дими і вогні, заклацали сухими зубами гвинтівки і кулемети, гарикнуло вибухом у лимані, кожух на мені став гарячим, блиснули коси в руках мого війська, шаблі, серпи, ціпи і сулиці, і я повів своє військо в атаку.

Побігли ми з Волгою на перших порах, я сказав би, ну, так собі. Задні дивилися на передніх, а передні — ні куєш, ні мелеш. Я став потихеньку шабелькою підганяти Волгу, і Волга наче зрозуміла, чого я від неї вимагаю, в її ногах наче проснулася давня предківська швидкість і відвага. Але цього спогаду Волзі вистачило ненадовго, бо, як тільки з-за пагорба вихопився і кинувся на нас кавалерійський полк і гримнули з-під землі вибухи, Волга так хвицьонула задніми ногами, що я злетів над нею, як птах, і впав перед дезертирними очима свого утікаючого війська — а треба було ж перемагати!.. Треба було ж перемагати!.. Моя червона кавалерія тікала з усіх своїх ніг, де в неї і швидкість взялася!

Я знав, що моє військо ніколи не воювало. Моє військо народилося після війни, його батьки, правда, знали, що таке Брест і Воронеж, знали Карпати й Родопи. Навіть трохи німецької мови навчились на Зеєловських висотах, але своїм дітям не розказали, що таке воно війна, забули розказати чи, може, й не хотіли... І ось тепер їхні діти-неуки бездарно тікають, осідлані страхом...

Спочатку коні бігли, присідаючи на зади, тягнучи свої зади мало не по землі, і вершники, згадуючи бога, зсувались їм на хвости. Потім мої коні побігли якось боком, наче їх задувало вітром, а вже коли гримнула нова серія вибухів, вони рвонули хто куди... Петро-самбіст — одесит — лежав на траві поруч мене і обнімав рукою правою свою руку ліву:

— Японський бог!

Ловили коней добрих півдня, ловили їх по ярах і лісосмугах, за кущами глоду і на трасі. Тим часом, не гаючи часу, я почав знімати рукопашний бій на обороні. Тут діло пішло організовано і живо. Після кожного дубля і мої

Козаки, і "денікінці" задирали голови на сонце — сонечко світило! І ми починали знову. Знову і знову. З дишлем в руках я і сам набігався добряче, б'ючись з "денікінцями" то на возах, то за возами. Все було б

нічого, якби не баранці — підсохлі на сонці, вони заганялися у босі ноги і пекли, наче я бігав по тліючому багатті, навіть "денікінці" жаліли мене:

— Та взуйтеся!

А підпалені вози котилися! Як по нотах!

Після обіду ми пролетіли над обороною вертольотом, над своїми головами, вибухами і димами, пролетіли туди і сюди, познімали лиман — не той дорогоцінний вчорашній лиман, що блиснув нам дивовижним святом і погас,— а синій, втихомирений, невиразний,— нехай буде! Та нехай буде. Нехай. Про запас.

Я сказав директору:

— Дайте мені мосфільмівську телеграму.

Директор поліз в кишеню, в його кишені задзеленчали копійки.

Зловлена і приведена до наметів моя кіннота обідала: не так щоб їла, як пила воду. Волга, побачивши мене, потупила над вівсом свої тернові очі.

Щоб довго не говорити, скажу: ходили ми в атаки, доки не зайшло сонце. З мого чотириногого війська був толк, як з козла молока. Як я вже не просив його, не підганяв, не бив,— нуль.

Мертво. Пас. Тікають, бояться.

Люди валилися з ніг. Я дав "відбій". Подякував. Побажав на добраніч і — до завтра.

Сонце сіло. Я взувся і роззувся, бо ноги в чоботях кипіли... Нікого не було. Люди поїхали, коні попадали спати. З чобітьми в руках я ще походив по тихій обороні, поміж возами і гарбами, під очима скіфських баб. Жора замірював у "Фантомаса" масло.

— Жоро, поїхали додому.

Жора дав мені огірка, і я його з'їв. Ми поїхали додому.

— Жоро, я наче застудив руку в плечі. З такою рукою завтра шаблею довго не намахаюся.

Жора сказав:

— Шеф, шкода, що ви не лівша. А от в Японії діти з першого класу вчаться писати обома руками. А ще був такий Северин Наливайко, у тисяча п'ятсот дев'яносто якомусь там році, так той рубав з обох рук... Я оце тільки що, коли ви ходили, включив телевізор на "Клуб кінопутішествій" і попав на зебр. Як вони гарно бігають! Я навіть чув, як у них в животах трюхикає!.. Не те, що наше військо...

Жора вкинув у рот папіросу:

— Шеф, ви тільки не переживайте...

Ми поїхали додому. На порозі Дмитрий не стояв, стоячи не спав, і я не відносив його на квіти. Я зайшов у кімнату: на столі під айстрами на білому ватманському папері, підклавши під голову папку-бирку, мій Дмитрик тонко висвистував носом.

З коридора захурчав холодильник, і Ганна Андріївна з корзиною яблук в руках на порозі спитала мене:

— А чого це ви босі? От горе!

— Босий. Ноги набив. А що,— я глянув на Дмитрика,— оце хуркало як прийшло, так і отако?

— Отако.

— Спить, і все?

Я переніс Дмитрика на ліжко. Сонний-сонний, але шапку-бирку свою він не забув, автоматично стис її рукою і поплив з нею в медові краї.

— Вставай, страна огромная, вставай на смертный бой...— Літня кухня була завалена кавунами. За кавунами сиділи Петро Семенович, Микола Іванович, артисти і ще якийсь чоловік з дерев'яною ногою.

— Туман яро-ом, туман до-олиною...

— Чого це ви все навпрошки співаєте! — Ганна Андріївна підвела мене за руку до столу. Всі встали. Мені стало незручно, і я продовжив пісню:

— За дощами нічого не ви-и-дно...

— Видно, Олексійовичу! — сказав Микола Іванович і посадив мене поруч.— Вашу кінноту завтра розбавимо кількома моїми кіньми, і от ви побачите, що буде! Буде що треба.

— Добре, Миколо Івановичу. Спробуємо. А звідки стільки кавунів?

Над червоно рожевіючим в розрізаних кавунах столом підвівся незнайомий мені чоловік і простягнув руку:

— Дід Василь. А по-вуличному — Гугенот. А це мої кавуни. Кінь — за вікном. Ви його не бачите. Я — сторож на баштані. Стою, дивлюся згори, як ви бігаєте цілісінький божий день, та дай, думаю, завезу людям кавунчиків...

— Ой на горі вогонь горить, а в долині козак лежить... — затягнув я, потискуючи дідову Гугенотову руку. Настрій невідомо чому у мене раптом піднявся, наче фінальну битву ми вже зняли і вона була у нас в кишені...

Коли ми з дідом Гугенотом вийшли до його коня,— на коні сидів півень і кукурікав, наче сказився.

Вранці ми знову пішли в атаку. Мої коні наче переродилися. Ні вибухи, ні дими не лякали їх. Коли із-за пагорба на нас вихопився кавалерійський полк — мої коні-коняги кинулися його кусати. Але полк — є полк. На те він професіонал, і він мав також зуби. Гризня почалася. Я вже бив Волгу по морді, затуляв полою кожуха їй очі

— Волга носилася, як тороплена, а за нею затято хропли запінені бойовою слиною такі ж, як вона,— мов тельбухате військо!

Чи то військо за минулу ніч щось передумало у своїх вчорашніх зганьблених головах і змовилось між собою, чи в кожного з них проснулося почуття гідності, чи, може, воно телепатично відчуло нашу вчорашню вечірню розмову з Миколою Івановичем, що ми хочемо його розбавити кавалерійськими представниками,— битва закипіла смертельна. Я кілька разів махнув шаблею про відбій, але піротехнік за димами не бачив мого сигналу, зелені ракети не з'являлись. Тоді, скільки було сил, я закричав "денікінцям":

— Розвертайтесь! Тікайте! Тікайте! — і показав їм шаблею на пагорб.

"Денікінці" розвернулись і перейшли в галоп. Тут мов військо відстало і захекано перейшло на крок. Його ніздрі понапинались, як вітрила. Я

розвернув Волгу до своїх вершників: наче цілі всі, наче поранених не було... А нехай тобі... От тобі і колгоспно-радгоспні бідонно-фуражні коники!..

— Тату, ну як, як було?! — на рябому присадкуватому конику сидів мій закіптюжений довгов'язий нащадок і гладив свого коника шаблею по шиї.

— Їдь сюди!

Дмитрий під'їхав. Під'їхав до нього і я. Дещо сказав. Дмитрий вхнюпився і насунув бирку на очі.

— Ти, тату, сам казав, щоб я сказав, щоб дали мені коника... Стремена на Дмитриковім коні якийсь дивак підтягнув так, що

Дмитрикові коліна доходили йому до підборіддя.

Я пішов під гору до кінокамери. Руку в плечі ломило, рука відвалювалась.

Оператор показав на кінокамеру і сказав:

— Якщо у нас все було нормально, то все буде нормально. Битва була грандіозна. Я, Олексійовичу, чесно, і не думав.

Я взяв мікрофон і наказав:

— Всім приготуватися до зйомки!

І ми знову пішли в атаку. Цього разу збісився вже кавалерійський полк. Скачучи по Європі на її кінематографічних вівсах, полк свідомо

відчув, що престиж його валиться, і його заїло, і він вдарився об моє військо. Моє військо покотилось.

Не кіно, а справжня війна, подумав я. Я махнув шаблею, піротехнік побачив — дві зелені ракети.

Але — що таке? — від баштану на горбі, з горба, дивлячись на мою поразку, піднявши над головою косу, б'ючи коня своєю дерев'яною ногою, рушив-кинувся в бій дід Гугенот. На його косі теліпався мишій чи пирій.

— Денді!!! — кричав дід Гугенот.— Ви — Революцію бити??? — і дід Гугенот зі своєю тонкою блискучою косою рвонув на "денікін-ців", бачу, голови полетять, бачу, дід не в собі, бачу...

— Діду!!!

Я зловив Гугенота за його дерев'яну ногу, кінь поволік мене по землі, подер на мені все, що було, моя шабля зломилась,— дід обійняв мене і заплакав...

З-за лиману з пологого вогкого неба просвічувало темно-виноградне сонце. На дощ.

Від Києва, з того боку, навалило хмарою. Один бік хмари світився чорним, а другий ще чорнішим. Ми знову пішли в атаку. Коні під нами, і мої, і кавалерійські, заозирались на небо — і на наших людських і конячих очах небо, земля і лиман стали гаснути. Ми вже всі були темно-сіро-іржаві між вибухами на вітрі...

Все. Битву знято. Кіноплівка поїхала в Київ на проявлення. Нам лишилося кілька днів чекати. Бо все ще могло бути. Що ж, почекаєм...

Попалені, потрощені вози, відкинуті вибухами обгорілі колеса, настовбурчені борони на глодових кущах, тліючі френчі і шинелі, перевернені бочки з піском і камінням, уламки, осколки, шматки — дорога і мила картина! Побачимо, як воно буде на екрані...

Актори наче не йшли, не сиділи і не стояли: оглушені вибухами, набігані, накричані, обдерті, вони дивилися один на одного і не впізнавали, наче існували вони вже в якомусь іншому вимірі. Піхота, тягнучи гвинтівки по землі, пленталась до піротехніків і костюмерів.

Жора досушив на сковорідці порох, вкинув у "Фантомас" каністру, вклав рушниці, і ми заїхали за Миколою Івановичем. Поїхали вечеряти в чайну до Люби.

Сиділи мовчки. Говорити не хотілось. Сиділи, і все. Зрідка у мене за плечима сипало морозом.

Наш "Фантомас" відвойовував у дороги життєвий простір, ревів, стогнав, хекав, харчав, харапудився, хрипнув і знову хрип. Микола Іванович замугикав "Синій платочок". Від Миколи Івановича густо пахло "Шипром", і він під цей запах почав згадувати Бреслау, де він тоді тодішнім своїм кавалерійським полком на вокзалі захопив два танкових ешелони. Там його колупнуло в плече і груди, і його вивозили з бою лежачим на коні на двох сідлах, що його очі бачили лише небо. Колупнуло Миколу Івановича добряче, кавалеристи віддавали кров у медсанбаті своєму полковникові — Героєм і генералом він став через ніч.

— Лис! — випалив Жора і зупинив "Фантомас".

Край дороги в маслиновій посадці на трьох лапах стояло лисеня, дивилося на нас, не тікало і просило, видно, чогось попоїсти. Лисеня, здалося, простягло б і третю лапу для жебрання, як колись простягнуло б четверту. На двох же лапах стояти воно ще не навчилося, лише

мордочку витягнуло рудою пілоткою з коричневим носом-зірочкою і шепотіло Жорі від маслин:

— Подайте, зими ради, в цю руду пілоточку, що вам ванта душа звелить.

Жора гигикнув:

— Дивіться, просить! А єй-бо, просить! А шістнадцятого колібра ти не хотіло?

— Не хотіло... — відвернуло мордочку лисеня, підвело очі на порожні сорочі гнізда в маслинах і пострибало делікатно назустріч ночі кудись собі далі.

— Ах, лисяча твоя голодранція! — просичав йому Жора, закурив, і стартер загакварчав під його ногою.

Біля чайної двоє випряжених тельбухачок гризли з воза буряки: Микола Іванович подивився на конячок, на мене і посміхнувся.

Ми зайшли в чайну. Пальма розцвіла, побачивши нас, особливо Жору. Жора відразу ж і сів біля неї, капітально поклав на стіл лікті, гойднув над сільничкою носом:

— У Туркменії сіль дрібніша. І пісок не такий. Одне: як ті верблюди оті кактуси їдять?

Люби не було. Може, десь вийшла? Біля прилавка заводські хлопці наливали пиво.

— Гляньте на їхні плечі,— сказав я Миколі Івановичу.— На Олімпійських іграх такі плечі і то не часто побачиш. А тут на тобі — такі плечі!

В пролизах між ними щось забіліло, проскочив краєчок ока, і я побачив Любу. Обличчя без марлі, якась наче вища...

Микола Іванович скинув плащ-накидку, почепив на вішак, блиснули ордени і медалі... Хлопці один за одним повернули голови в наш бік. Подивилась на нас і Люба, наче впізнала мене.

До нас від кухні заспішив білий-пребілий чоловік: руки, як тісто, обличчя — перина. На перині різались дві чорненькі щілини — там мали бути очі.

— Добрий вечір,— забасила Снігова Людина.— Директор чайної. Іду, розумієте, вчора додому, дивлюсь: самоскид з буряками врізається колесом біля мого будинку в мур, а в мурі — осине гніздо! Так шофер в самосвалі в кабіні, а я йду без кабіни. Оси на кого? На мене. На руку, на морду налетіли всі скопом, навіть зі своїми дітьми, кусають, ще й кричать:

— А ти не знав, що у нас попереду зима! — і Снігова Людина засміялася.— З святом вас, з наступаючим! Курячих пупків хочете?

Микола Іванович реготав, таким я його не бачив. Директор подибав на кухню, Жора пішов до "Фантомаса" по каністру.

І ось Жора вже ставить під стіл каністру, директор несе білу емальовану миску з горою смажених курячих пупків.

Всі вчотирьох беремося за вечерю.

Коли за прилавком Люба лишилася сама, я підійшов до неї.

— Добрий вечір,— сказав я.— Ви мене пізнаєте? Я приніс борг. Вибачайте — раніше не міг.

— А хто це вам вус обсмалив?

— Де? Який вус?

— А ось гляньте,— Люба подала мені дзеркальце.

— Справді, обсмалений...

— І брови.

— Справді, і брови, а чому ж мені про це ніхто нічого не сказав? — я оглянувся на Миколу Івановича і Жору.

— А от цього я вже не знаю,— сказала Люба і додала: — Не віддавайте мені боргу, а краще підвезіть мене додому. Я відпросилася в директора. Мій брат в армію йде. Я поспішаю.

Люба жила далеко. І вибита буряковозами вулиця, і мокра темінь, і курячі пупки давалися нашому "Фантомасові" на цей раз важкувато. Жора загальмував: у жовто-водянистому світлі фар посеред дороги в калюжі по бороду блимала бузковими очима сіра козяча голова. Навколо калюжі, недобре поглядаючи на оточену козу, обтріпувались задрипані собаки.

— Та це ж наша Манька! — вигукнула Люба.— Як не припнеш — одірветься. Що по посадиш — об'їсть, но росте!

Жора посигналив, Манька рвонулась з калюжі в темінь, собаки за нею.

— Ото де світиться, отам ми живем. Наша хата крайня від степу,— сказала Люба.— А може, зайдете? Ще не пізно. Вілько в армію йде. І свята. Батьки будуть раді.

— Ні, дякуємо. Нам пора. А то начальство стружку зніме,— показав я на Миколу Івановича.

— Ну, тоді до побачення. Спасибі.

— Любо, а ви часом ніколи не були в Києві?

— А чого ж? Я там вчилась в кулінарному. До побачення.

Ми проїхали трохи вперед. Жора пошукав твердого, і ми розвернулись. Від хвіртки на дорогу вибіг голий до пояса чоловік і підняв руки.

Ми сиділи навколо груші посеред нової хати. Хата вже мала білі черепашникові стіни, мала вікна і двері, і лише крокви сходилися вгорі до груші.

— Ви вже звиняйте,— казав нам Любин батько, Іван Тимофійович.— Дощу сьогодні наче нема, і ми сіли не в старій хаті, а в новій. І хоча оно воно ще небо над головою і груша посередині — та хай уже буде. Прошу, вгощайтесь.— Іван Тимофійович показав на стіл. Микола Іванович зняв плащ-палатку, і люди за столами під грушею, побачивши генерала, якось принишкли. Незручно стало і генералові. Наша господиня, Любина мама, прошепотіла Івану Тимофійовичу:

— Та ти б пішов одягнувся. Іван Тимофійович сказав:

— А ти дай спершу людей пригостити. Зараз піду, ви нас звиняй-те, ми тут усі по-домашньому.

— А чого ж,— сказав Микола Іванович,— що тут такого! А де ваш солдат?

З-під виноградного листя висунувся клаповухий Вілько, покліпав на генерала жіночими віями, постояв і сів.

— А до тут солдат у цьому домі? — від хвіртки подвір'ям на коні їхав Гугенот. Мокра дідова Гугенотова дерев'яна нога стирчала з ночі на світло, а сам дід Гугенот, однією рукою притримуючи перехняблений мішок з кавунами, другою докурюючи сигарету, сказав:

— А може, солдат та поможе дідові кавуни з коня зняти? Вілько підвівся з-під нависаючого виноградного листя, обійшов

генерала і між старою і новою хатами пробіг до діда. Біля діда вже крутився найменший Любин братик Сашко Іванович. Гугенот царственно зліз з коня, цокнув дерев'яною ногою об подвір'я, пошпурив нею упалу грушку і, золотіючи на вітрі, підняв над собою Сашка Івановича:

— А чого у тебе на руці такий палець синій? Сашко сміявся угорі на дідових руках.

— Каменем сьогодні прибив! — сказала наша господиня і поцілувала діда в щоку.— Проходьте, тату.

— Сідайте, тату,— сказав Іван Тимофійович, взяв діда Гугенота під руку і повів у хату під грушу до столу.

— А чому дощ не йде? — спитав в небо відкритий рот Сашка Івановича.

— А ти сильно за ним скучив? — спитав Іван Тимофійович.— Оце, тату, наші гості: генерал, шофер і, не знаю, як вас величати...

— Та просто собі чоловік,— сказав дід Гугенот,— Хіба це так важно? Добрий чоловік, та й усе. Любо, а внеси-но бринзи. Щось мені після кавунів та бринзи захотілося. Доброго здоров'я,— сказав усім дід.— З наступаючими!

Люба підійшла до діда, білий халат її спалахнув ще більше, поцілувала діда швидко і тремко, наче було їй незручно, похапцем і побігла в стару хату по бринзу.

Зашелестівши грушу, вітер стих. Іван Тимофійович з прилиплим до спини грушевим листком щось тихо розказував Миколі Івановичу. Він говорив:

— Дзвонять. Підбігаю. Хто такий? Я. Ти? Я. Приїзди. Чим? Чим, питаю, — позаду Волга. Приїзди — розстріляю. Я кажу: ваш наказ не виконую: одбиваюсь. Приїздіть самі і розстріляйте мене тут на місці. А я не можу, бо відбиваюсь, мені ніколи...

Малиновий жар сигарети прописав ніч і десь упав під жоржинами. Іван Тимофійович продовжував:

— Ото війна!.. Сидиш під Сталінградом, зуби від мін випадають, а бігти ж то треба до Берліна... Врубали ми цю стометровку, оглянулись — сиві...

Потім ми заспівали. Дід Гугенот першим, за ним Іван Тимофійович, Микола Іванович, Сашко Іванович, Жора і я. Побравшись за руки навколо груші, ми стояли і співали "Цвіте терен"...

Ох, як він зацвів!..

Дід Гугенот чомусь в генеральському картузі, Іван Тимофійович у моєму кожусі, Сашко Іванович у дідовій куфайці.

Лише Люба з мамою не співали. Вони стояли за грушею, в світлотіні, і дивилися на нас якимись далекими прощальними очима... Микола Іванович обійняв грушу і заплакав.

Синьо спали у лимані білі нічні хмари. По той бік лиману стояла молода осіння темінь. З неї виглядало чиєсь далеке незатулене вікно.

1979